

τα του̃ κελλιου̃ του̃ ὁ Γεννάδιος, καλώντας τὸ λαὸ νὰ ἐξεγερθεῖ. Ὁ Δούκας μὲ βεβαίωσε ὅτι εἶδε ὁ ἴδιος ἓνα ἀντίγραφο καὶ ὅτι ὁ Γεννάδιος, χρησιμοποιώντας στὴν περίπτωση αὐτὴ ἓνα λεκτικὸ ἀπλούστερο ἀπὸ κείνο ποὺ συνήθιζε νὰ χρησιμοποιεῖ, γιὰ νὰ μποροῦν οἱ φράσεις του νὰ ναι προσιτὲς καὶ στοὺς ἀπαίδευτους, ἔγραψε ἀκριβῶς (ἦ, ἔστω, περίπου) τὰ λόγια ποὺ ἐμνημόνευσα κ' ἐγὼ παραπάνω. Ἄν εἶχε δίκιο ὁ Δούκας, πρέπει ἀπὸ τὶς φράσεις τοῦ Γενναδίου νὰ βγάλω ἓνα σημαντικό συμπέρασμα. Ὁ Γεννάδιος θεωροῦσε ἀναπόφευκτη τὴν ἄλωση, ἀναπότρεπτο τὸν «αἰχμαλωτισμό», καὶ εἶχε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1452 – ἴσως καὶ πολὺ πρὶν – περιορίσει τὴν ἀποστολὴ του στὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς ἐκείνων ποὺ ὀπωσδήποτε θὰ αἰχμαλωτίζονταν, θὰ ὑποδουλώνονταν στοὺς Τούρκους.

Δέ μοῦ περσεύει τόση ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ δύναμη, ὅση χρειάζεται, γιὰ νὰ κρίνω τὴ στάση αὐτὴ τοῦ Γενναδίου, καὶ γιὰ νὰ πῶ ἂν ἦταν μιὰ ἀνεπίτρεπτη ἠττοπάθεια ἢ μιὰ προφητικὴ στάση καθοδηγημένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Θεό. Προτιμῶ μέσα μου νὰ δίνω τὴ δευτέρη ἐρμηνεία, ἀλλὰ δὲ μπορῶ νὰ τὴ στηρίξω παρὰ μόνο στὸ ὕφος τῶν λόγων τοῦ Γενναδίου ποὺ θυμίζει ὕφος προφητῶν τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ Γεννάδιος ἔβλεπε, ἴσως, τετελεσμένο ὅ,τι δὲν εἶχε ἀκόμα τελεσθεῖ. Καὶ μιλοῦσε σὰ νὰ εἶχε ἢ δ ἢ πέσει ἢ Κωνσταντινούπολη.

Ἦταν, ὁμως, ὁ Γεννάδιος στὸ ὕφος τῶν προφητῶν ἐκείνων τοῦ Ἰσραήλ ποὺ εἶχαν τὸ δικαίωμα ν' ἀπειλοῦν, νὰ ζητοῦν νὰ ξεσπάσει ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπάνω στὸν ἴδιο τὸ λαὸ τους, νὰ καταριοῦνται καὶ, τρομοκρατώντας τον μὲ τὶς κατάρες νὰ προσπαθοῦν νὰ τὸν σώσουν; Εἶχε, τάχα, ὁ Γεννάδιος τὸ δικαίωμα νὰ σταθεῖ ἐπάνω ἀπὸ τὸ παρὸν τοῦ Γένους καί, προβλέποντας τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν, νὰ παροτρύνει τὸ λαὸ στὴ χρῆση μόνο τῶν ἠθικῶν ὀπλων γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του, κηρύσσοντας ἔμμεσα τὴν ἀνυπακοή στὸν αὐτοκράτορα, ποὺ καλοῦσε τὸν ἴδιον αὐτὸ λαὸ ν' ἀρπάξει τὰ ὑλικά ὄπλα στὰ χέρια του;

Δὲν ξέρω τί ν' ἀπαντήσω. Μπορεῖ νὰ εἶχε ὁ Γεννάδιος τὸ δικαίωμα αὐτό. Τὸ ἐξωτερικὸ γεγονὸς ποὺ διαπίστωσα εἶναι, πάντως, τοῦτο : ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἰσίδωρος ἦρθε ἀπὸ τὴν Ἰταλία γιὰ νὰ πολεμήσει πλάϊ στὸν αὐτοκράτορα, ὁ Γεννάδιος, μολονότι ἀρκετὰ νεώτερος ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο ποὺ θὰ εἶχε περάσει πιά τὰ ἐξήντα του χρόνια, δὲν ἀνέβηκε, ὅταν ἦρθε ἡ φοβερὴ ὥρα, σὲ καμμιάν ἐπαλξή. Θ' ἀνέβηκε, ἴσως, σὲ κάποιαν ἐπαλξή ποὺ δὲν ἦταν ὀρατὴ καὶ ποὺ δὲ βρισκόταν στὰ ὑλικά τείχη τῆς Βασιλεύουσας. Καὶ ὑπάρχουν, ὀπωσδήποτε, καὶ οἱ τέτοιες ἐπάλξεις.

15

Τὶς ὥρες ποὺ ὁ Γεννάδιος ἔδινε τὸ σύνθημα γιὰ τὴ μεγάλη ἀντι-

δραση, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, ἀπτόητος στήν ἐκτέλεση τοῦ δικοῦ του χρέους (καί παρ' ὅλες, ἴσως, τῖς γκρίνιες τοῦ ἀδελφικοῦ του φίλου Γεωργίου Σφραντζῆ), δεχόταν νά συζητηθεῖ ἡ ἀνανέωση καί οὐσιαστική πιά ἐφαρμογή τοῦ Ἑνωτικοῦ Ὁρου. Κ' ἐγίνε στὸν ἴδιο τὸ ναὸ τῆς Ἀγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας μιὰ μεγάλη καί ἀποφασιστικὴ σύσκεψη. «Οἱ ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ ἀθροισθέντες Χριστιανοὶ» (ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας) «δέησιν πρὸς τὸν θεὸν ἐκτενῆ ποιήσαντες, καί τοὺς λόγους τοῦ καρδηνάλιου» (Ἰσιδώρου) «ἐνωτισθέντες, ἔστερξαν τὸν τῆς ἐνώσεως ὄρον, καί αὐτοὶ μετὰ συμφωνίας, ὡς ὅτι παρελθούσης τῆς περιστάσεως τῶν Τούρκων καί γαλήνης γενομένης καθίσαντές τινες τῶν ἐλλογίμων ἴδωσι τοὺς ὄρους, καί εἴ ἔστι τι τὸ μὴ τελέως ὀρθοτομοῦν, διορθώσωσιν. Ἐν τῇ συμφωνίᾳ οὖν αὐτῇ ἔστερξαν τοῦ γενέσθαι λειτουργίαν κοινήν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ».

Ἡ συμφωνία, λοιπόν, δὲν ἦταν ἀνεπιφύλακτη. Ἡ ἐνώση ἐπικυρώθηκε πάλι, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπιφύλαξη ὅτι τὰ κεφάλαια τοῦ Ἑνωτικοῦ Ὁρου, ποὺ εἶχε ὑπογραφεῖ στὴ Φλωρεντία, θὰ ἐξετάζονταν ἀργότερα καί πάλι, γιὰ νὰ διορθωθεῖ «τὸ μὴ τελέως ὀρθοτομοῦν». Ὁ Ἰσιδώρος δέχθηκε τὴν ἐπιφύλαξη αὐτή, γιὰ νὰ διευκολύνει τὰ πράγματα καί γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ μηνύσει στὸν Πάπα ὅτι ὅλα ἐτακτοποιήθηκαν, καί ὅτι πρέπει ἡ Δύση νὰ στείλει γρήγορα δυνάμεις γιὰ νὰ σώσει τὴν Κωνσταντινούπολη. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ὁ Ἰσιδώρος — περισσότερο Ἕλληνα παρά καρδινάλιος τοῦ Πάπα — θάλεγε μέσα του : Ἄς σωθεῖ ἡ Κωνσταντινούπολη, ἄς σωθεῖ τὸ Γένος μας, καί ἄς βροῦν ὕστερα οἱ Ἕλληνες, ὅταν θὰ ἐξετάζονταν καί πάλι τὰ κεφάλαια τοῦ Ἑνωτικοῦ Ὁρου τῆς Φλωρεντίας, ἀφορμὴ καί πάτημα γιὰ νὰ ματαιώσουν ξανά τὴν ἐνώση.

Στις 12 Δεκεμβρίου ἐγίνε ἡ μεγάλη καί πανηγυρικὴ ἐνωτικὴ λειτουργία στὴν Ἀγία Σοφία. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος, ἐπικεφαλῆς τῶν ἀρχόντων καί πλήθους δικῶν μας κληρικῶν, παρευρέθηκε στὴ διπλῆ ἐνωτικὴ λειτουργία ποὺ ἐγίνε κι' ἀπὸ τοὺς δικούς μας κι' ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Στὴ Λατινικὴ λειτουργία ἐχοροστάτησε ὁ καρδινάλιος Ἰσιδώρος ἔχοντας πλάϊ του τὸν Λατῖνο ἐπίσκοπο τῆς Μυτιλήνης Λεονάρδο τὸν Χίο. Παρευρέθηκαν καί ὁ δήμαρχος τῶν Γενουατῶν τοῦ Γαλατᾶ καί ὁ βάϊλος τῆς Βενετίας. Οἱ Λατῖνοι ἐμνημόνευσαν τὸν Ἕλληνα αὐτοκράτορα, κι' οἱ δικοὶ μας ἐμνημόνευσαν τὸν Πάπα.

Ἄκουσα καί τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὴν ἴδια ἐκείνη ἡμέρα ἐγίνε καί ἡ συμφωνία ποὺ μνημονεύω παραπάνω καί ὅτι δὲν εἶχε προηγηθεῖ ἰδιαίτερη μεγάλη σύσκεψη στὴν Ἀγία Σοφία. Ὁ Δούκας ἐπιμένει — ὅπως βλέπω καί τώρα στὸ ἀντίγραφο τοῦ ἱστορικοῦ βιβλίου

του — ὅτι ἡ σύσκεψη καὶ ἡ συμφωνία εἶχε προηγηθεῖ. Ὅπως καὶ νᾶχει τὸ πρᾶγμα, ἡ μεγάλη ἑνωτικὴ λειτουργία συνυφάνθηκε, μέσα στὸν ἴδιο τὸν ἱερὸ χῶρο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, μὲ διάφορα ἐπεισόδια : «ἦσαν δὲ καὶ πολλοί», ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας, «οἱ οὐκ ἔλαβον προσφορὰν ἀντιδώρου ὡς βδελυκτὴν θυσίαν τελεσθεῖσαν ἐν τῇ ἑνωτικῇ λειτουργίᾳ». Ἀπὸ τὴν ἡμέρα, μάλιστα, ἐκείνη δὲν πατοῦσε πιά ὁ λαὸς στὴν Ἀγία Σοφία, γιατί πίστευε ὅτι εἶχε μιανθεῖ, καὶ μόνον ὅταν ὁ φόβος (κάμποσους μῆνες ἀργότερα) ἔφθασε στὸ ἔπακρο, ἔσπευσε πάλι τὸ πλῆθος — καὶ θὰ προσπαθήσω νὰ διηγηθῶ τὴν τραγικὴ σκηνή, ἂν μοῦ τὸ ἐπιτρέψει ὁ Θεὸς — στὸ μεγάλο καὶ ἱερὸ ναό.

Ὁ Δούκας μοῦ διηγήθηκε (αὐτὰ δὲν τὰ εἶχα μάθει ὅσο ἤμουν στὸν Μυστρά) ὅτι, καὶ ὅταν μπήκαμε στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ σωτήριου καὶ φοβεροῦ ἔτους 1453, ὁ μέγας καὶ ἱερὸς ναὸς τῆς Ἀγίας Σοφίας ἔμενε ἔρημος, σκοτεινὸς καὶ ἀπάτητος : «ἡ μεγάλη ἐκκλησία ὡς καταφύγιον δαιμόνων καὶ βωμὸς Ἑλληνικὸς αὐτοῖς ἐλογίζετο. Ποῦ κηροί; Ποῦ ἔλαιον ἐν ταῖς λυχναψίαις; Τὰ πάντα σκοτεινά, καὶ οὐδεὶς ὁ κωλύων. Ἐρημον τὸ ἅγιον τέμενος ἐφαίνετο, προσημαῖνον τὴν ἐρημίαν ἣν ὑποστῆναι μέλλει μετ' ὀλίγον διὰ τὰς παραβάσεις καὶ ἀνομίας τῶν κατοικούντων. Ὁ δὲ Γεννάδιος ἐγκλειστος ἐδίδασκε, καὶ ἀρὰς ἐπετίθει τοῖς τὴν εἰρήνην» (δηλαδὴ τὴν ἑνωσὴ τῶν ἐκκλησιῶν) «ἀσπαζομένοις». Καὶ ὅταν ἀκόμα ἄρχισε, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1453, ἡ πολιορκία, οἱ κάτοικοι τῆς Βασιλεύουσας ἀπέφευγαν τὴν Ἀγία Σοφία : «ὡς Ἰουδαίων συναγωγὴν ταύτην ἀπέφευγον». Τὶς μέρες ἀκριβῶς ἐκεῖνες βγῆκε ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Λουκά Νοταρᾶ (πού, ὡς μέγας δούξ, ἦταν ὁ «πρῶτος μεσάζων» τοῦ αὐτοκράτορος) ἡ φράση : «Κρειττότερόν ἐστιν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῦον Τούρκων ἢ καλύπτραν Λατινικήν».

Ἀνατριχιάζω καὶ σήμερα ἀκόμα, ὅταν σκέπτομαι ὅτι ὁ Λουκάς Νοταρᾶς μπόρεσε νὰ ἐκστομίσει τὶς παραπάνω λέξεις. Ἀντιδρούσε, τάχα, ὁ μέγας δούξ στὴν ὑστατὴ προσπάθεια πού ἔκανε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος νὰ σώσει τὸ Γένος; Ποιό νόημα πρέπει νὰ δώσω στὴ στάση του; Ἦταν ἡ στάση του προδοτικὴ ἢ δὲν ἦταν; Στὶς φοβερὲς ὥρες τῆς πολιορκίας, τὸν εἶπε ὁ Ἰουστινιάνης «ἐχθρὸν τῆς πατρίδος». Ὡστόσο, ὁ γενναῖος αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος μπήκε στὴ μέση, δὲν υἱοθέτησε τὸν χαρακτηρισμό, καὶ συμβίβασε τὰ πράγματα.

Ὁ Λουκάς Νοταρᾶς — «συνεργὸν καὶ συνίστορα» τοῦ Γενναδίου μοῦ τὸν ἔλεγε ὁ Δούκας — ζοῦσε μέσα του τὴ μοῖρα τοῦ Γένους σὰν ἓνα βαρὺ λιθάρι πού δὲ μπορούσε νὰ τὸ σηκώσει.

«ἐχθρόν τῆς πατρίδος», ἦταν ξένος· δὲν ἦταν Ἑλληνας. Τὸ ὄνομά του προφέρεται στὰ Ἰταλικά Τζουστινιάνι. Ἡ ἐμφάνισή του στὴν Κωνσταντινούπολη, στὶς 26 Ἰανουαρίου τοῦ 1453, ἦταν μιὰ ἐκπληξη. Κανένας δὲν τὸν περίμενε. Οὔτε εἶχε κληθεῖ, οὔτε εἶχε σταλεῖ ἀπὸ κανέναν. Πατρίδα του ἦταν ἡ Γένουα. Ἦταν γνωστὸς γιὰ τὴ γενναιότητα καὶ τὸ ἐντιμὸ ἦθος του. Δυὸ χρόνια πρὶν, ἦταν ἡ κεφαλὴ τῶν Γενουατῶν στὸν Καφᾶ, κ' ἔτσι ἤξερε καλὰ τὴ Μαύρη θάλασσα, τὸν Γαλατᾶ, καὶ τὶς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ πιὸ κρίσιμο σταυροδρόμι τῆς γῆς. Ὁ Ἰουστινιάνης πληροφορήθηκε στὴ Γένουα ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη κινδυνεύει. Καὶ σκέφθηκε ὅτι, ὡς γενναῖος στρατιώτης καὶ καλὸς Χριστιανός, εἶχε καθῆκον νὰ πάει νὰ κινδυνεύσει μαζύ της. Μὲ τὰ δυὸ μεγάλα καράβια του, καὶ μετὰ τοὺς ἀρίστα ὀπλισμένους τετρακόσιους ἄνδρες ποὺ τὸν εἶχαν ἀρχηγό τους, ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Γένουα, πέρασε ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ τὴ Χίο, μάζεψε κι' ἐκεῖ ὅσους ἄνδρες μποροῦσε, ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ὥρα ποὺ ἔπρεπε, κ' ἔθεσε τὸν ἑαυτό του στὴ διάθεση τοῦ Ἑλληνοσ αὐτοκράτορος.

Ἡ φήμη ὅτι ὁ Ἰουστινιάνης ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη διαδόθηκε μὲ μεγάλη ταχύτητα. Πρὶν ξεκινήσω ἀπὸ τὸν Μυστρά, εἶχα πληροφορηθεῖ τὸ μέγα γεγονός. Ναί, ἦταν μέγα τὸ γεγονός ὅτι — τὴν ὥρα ποὺ ὁ Μωάμεθ ἐτοιμαζόταν νὰ πολιορκήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ μυριάδες Τούρκους καὶ μ' ἓνα τεράστιο στόλο — ἔφθασε ὁ Ἰουστινιάνης μὲ δυὸ «ὑπερμεγέθεις» νῆες, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας, «σὺν ἐνόπλοις νέοις Γενουίταις ἀρεῖκόν πνέοντασ θυμόν». Καὶ ὁ Κριτόβουλος (ὅπως βλέπω τώρα ποὺ ἔχω μπροστά μου τὸ ἀντίγραφο τοῦ ἱστοικοῦ του ἔργου) σημείωσε ἰδιαίτερα τὸ γεγονός καὶ γράφει : «Ἐν δὲ ταῖς αὐταῖς ἡμέραις ἀφικνεῖται καὶ τις ἀνὴρ Ἰταλός, Ἰουστίνος ὄνομα» (ὁ Κριτόβουλος τὸν ὀνομάζει Ἰουστίνο καὶ ὁ Δούκας Ἰουστινιανό), «δυνατός τε καὶ τῶν εὐγεγονότων, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ ἐς πόλεμον ἔμπειρος καὶ μάλα γενναῖος, ἔχων μετ' ἑαυτοῦ καὶ δύο τῶν μεγάλων ὀλκάδων, ὧσ οἴκοθεν αὐτὸς ἐπισκευάσας καὶ ὀπλίσας καλῶσ ἀνδράσι τε καὶ ὀπλοῖσ παντοίοις (εἶχε γὰρ ἐπάνω τῶν καταστρωμάτων τούτων ἄνδρας καταφράκτους τετρακοσίους)... ὧσ προμαθὼν τὸν τε πόλεμον Ῥωμαίων καὶ τὴν ὅσον οὐ τῆσ πόλεωσ ἐσομένην πολιορκίαν καὶ τὴν μεγάλην τοῦ βασιλέωσ Μεχεμέτι παρασκευὴν κατ' αὐτῆσ, ἦκεν αὐτόκλητος σὺν ταῖσ ὀλκάσι βοηθήσων Ῥωμαίοισ καὶ βασιλεῖ Κωνσταντίνω».

Εἶναι σχεδὸν ἀπίστευτο τὸ ὅτι τὰ δυὸ καράβια τοῦ Ἰουστινιάνη καὶ οἱ τετρακόσιοι «κατάφρακτοι» ἄνδρες (ἢ, ἔστω, οἱ ἑπτακόσιοι, ἂν ὑπολογίσουμε καὶ τὰ πληρώματα, καθὼσ κ' ἐκείνους ποὺ περιμάζεψε στὴ Ρόδο καὶ στὴ Χίο), θεωρήθηκαν σὰ μιὰ σπου-

δαία ενίσχυση για τήν αντιμετώπιση τῶν δυνάμεων τοῦ Μωάμεθ. Τίς δυνάμεις αὐτές, ἂν βασισθῶ σέ ὅσα γράφει ὁ Σφραντζῆς, τίς ἀ-
πάρτιζαν διακόσιες χιλιάδες ἄνδρες καί τετρακόσια «πλεύσιμα» ἢ
ἔστω (ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος) τριακόσια πενήντα («ἄνευ
μέντοι γε τῶν σκευαγωγῶν καί τῶν κατ' ἄλλην τινά χρείαν ἢ ἐμπο-
ρίαν ἀφικνουμένων»).

Καί ὁμως — ὅσο κι' ἂν εἶναι ἀπίστευτο — οἱ δυὸ ὀλκάδες τοῦ
Ίουστινιάνη καί οἱ ἑφτακόσιοι ἄνδρες του ἦταν μιὰ μεγάλη συνει-
σφορὰ στήν ἀμυνα τῆς Βασιλεύουσας. Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταν-
τίνος τάχθηκε ἀπό τόν Θεό νά σταθεῖ σέ μιάν ἐπαλξη πού ἦταν
σχεδόν ἔρημη. Ποιές δυνάμεις εἶχε στή διάθεσή του; Δέν ξέρω — καί
δέν μπορῶ νά πῶ μέ τρόπο θετικό — τί πληθυσμὸ εἶχε ἡ Κωνσταν-
τινούπολη στίς κρίσιμες ἐκεῖνες ὥρες. Ὅταν τήν ἐπισκέφθηκα, στὸ
ἔτος 1437, μοῦ εἶπαν — ἀλλά κ' ἡ πληροφορία αὐτὴ δέν ἦταν θε-
τική — ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς θάταν περίπου τριακόσιες χιλιάδες.
Ἡ Βασιλεύουσα, πού τραβοῦσε ἄλλοτε κοντά τῆς Ἑλληνες καί
ξένους καί εἶχε φθάσει νάχει ἕνα ὀλόκληρο ἑκατομμύριο κατοίκους,
εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νά ἐρημώνεται. Ἄκουσα ὅτι πάρα πολλοὶ
ἔφυγαν καί μετὰ τὸ 1437, προπάντων τὰ τελευταῖα χρόνια πρὶν
ἀπὸ τὴν ἄλωση. Γράφοντας ὁ Σφραντζῆς ὅτι μονάχα λίγες οἰκο-
γένειες ἔφυγαν κρυφά, πρὶν ἀπὸ τὴν πολιορκία, γιὰ ν' ἀποφύγουν
τὸν κίνδυνο καί τὴν καταστροφή, ἀναφέρεται χωρὶς ἄλλο στή μι-
κρὴ χρονικὴ περίοδο τῶν ἕξη ἢ δέκα μηνῶν πού προηγήθηκαν.
Πολλοί, ὁμως, θ' ἀπαρνήθηκαν τὴν Κωνσταντινούπολη καί θά-
φυγαν πρὶν ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1452. Τὸ φοβερὸ αἶσθημα ὅτι
ἐγγίζει τὸ τέλος εἶχε κυριεύσει τίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων πρὶν ἀρχί-
σει ὁ Μωάμεθ τίς φανερὲς πολεμικὲς προπαρασκευές του καί προτοῦ
διατάξει ν' ἀνεγερθεῖ τὸ νέο κάστρο στὸν Βόσπορο. Ὅταν μπήκαμε
στὸ σωτήριο καί μοιραῖο ἔτος 1453, στήν Κωνσταντινούπολη θά
ζοῦσαν τὸ πολὺ ἑκατὸν ὀγδόντα καί τούλάχιστον ἑκατὸν εἴκοσι
χιλιάδες ἄνθρωποι. Πάντως, δέ μπορεῖ νά ζοῦσαν μέσα στὰ τεῖχη
τῆς λιγώτεροι. Ὅταν ἔπεσε ἡ Κωνσταντινούπολη, αἰχμαλωτί-
σθηκαν ἑξήντα χιλιάδες. Κ' αἰχμαλωτίσθηκε μονάχα ἕνα μέρος τοῦ
πληθυσμοῦ· πολλοὶ εἶχαν σκοτωθεῖ πολεμώντας καί πάρα πολλοὶ
εἶν' ἐκεῖνοι πού ἔπεσαν θύματα τῆς σφαγῆς· κ' ἦταν καί κάμποσοι
πού κατάφεραν νά διαφύγουν. Ὅσοι αἰχμαλωτίσθηκαν δέ μπορεῖ
νάταν παραπάνω ἀπὸ τοὺς μισούς· μπορεῖ νάταν, μάλιστα, μονάχα
τὸ ἕνα τρίτον τοῦ πληθυσμοῦ.

Πόσους, λοιπόν, μάχιμους — ἔστω καί ἀγύμναστους στὰ ὄπλα —
μπόρεσε νά προσφέρει στὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ὁ πληθυ-
σμὸς τῆς βασιλίδος τῶν πόλεων πού, μέ τοὺς μετριώτερους

ὑπολογισμούς, ἔφθανε τοῦλάχιστον τὶς ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδες;

17

Τὴν ἀπάντησιν τὴν βρίσκω τώρα στὰ ἀντίγραφα καὶ τῶν δυὸ Χρονικῶν τοῦ Σφραντζῆ. Πλαίϊ στὸ ἀντίγραφο τοῦ μεγάλου Χρονικοῦ τοῦ ποῦ ἔχω πολλὰς ἀμφιβολίας ἂν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ὡς τὸ τέλος γνήσιο, ἔπεσε στὰ χεῖρά μου κ' ἓνα μικρότερο Χρονικὸ ποῦ τὸ συμπαθῶ ἰδιαίτερα.

Στὸ μικρότερο αὐτὸ Χρονικὸ διαβάζω (καὶ τὰ ἴδια πράγματα λέγονται, μὲ σχεδὸν τὶς ἴδιες λέξεις, καὶ στὸ μεγάλο Χρονικὸ) ὅτι ὀλόκληρη ἡ δύναμη τῶν μαχητῶν ποῦ μπορούσε ν' ἀντιπαρατάξει ἡ Κωνσταντινούπολις τοὺς Τούρκους ἦταν περίπου ἑπτὰ χιλιάδες ἄνδρες (μαζὶ καὶ μ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς καλογέρους ποῦ ἦταν σὲ θέσιν νὰ πολεμήσουν). Ἀπὸ τὶς ἑπτὰ χιλιάδες, οἱ τέσσερες χιλιάδες ἑννιακόσιοι ἑβδομήντα τρεῖς ἦταν Ἕλληνες, καὶ οἱ δυὸ χιλιάδες ξένοι, προπάντων Γενουάτες καὶ Βενετοί. Δὲν ξέρω ἂν τοὺς δυὸ χιλιάδες ξένους ὑπολογίζει ὁ Σφραντζῆς καὶ τοὺς ἑφτακόσιους ποῦ ἔφερε μαζὶ του ὁ Ἰουστινιάνης. Καὶ δὲν τὸ ξέρω, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Σφραντζῆ δὲ βγαίνει καθαρὰ, ἂν ἡ ἀπογραφὴ τῶν δυνάμεων ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξιν ἢ μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ἰουστινιάνη. Ὑποθέτω ὅτι θᾶγινε μᾶλλον πρὶν. Πρέπει, μάλιστα, νᾶγινε καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ἰσιδώρου ποῦ ἔφερε κι' αὐτὸς μαζὶ του διακόσιους. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν τὴν βασίζω στὸ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος δὲ θὰ περίμενε ὡς τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1453, οὔτε κἂν ὡς τὸν Νοέμβριον τοῦ 1452, γιὰ νὰ ἐξακριβώσει τὶς δυνάμεις ποῦ εἶχε στὴ διάθεσίν του.

Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς γράφει ὅτι ἤξερε ὁ ἴδιος καλὰ τὸ ἀριθμητικὸ ὕψος τῶν δυνάμεων «ἀπὸ αἰτίας τοιαύτης· τοῦ γὰρ βασιλέως προστάξαντος τοῖς δημάρχοις ἔγραψεν εἰς ἕκαστος τὴν δημαρχίαν αὐτοῦ ἀκριβῶς, τοὺς δυναμένους σταθῆναι ἐν τῷ κάστρῳ κοσμικοὺς καὶ καλογέρους, καὶ τί καὶ τί ἄρμα πρὸς ἄμυναν νὰ ἔχη εἰς ἕκαστος αὐτῶν, καὶ φέροντες εἰς ἕκαστος τῶν δημάρχων δέδωκε τὸ κατάστιχον τῆς αὐτοῦ δημαρχίας τῷ βασιλεῖ· εἶτα ὀρίζει πρὸς ἐμέ· Αὕτη ἡ δουλεία πρὸς σὲ ἀφορᾷ καὶ οὐ πρὸς ἄλλον τινὰ διὰ τὸ ἐπίστασθαί σε καὶ καλῶς ἀριθμεῖν καὶ καλῶς φυλάσσειν τὰ φυλακῆς δεόμενα καὶ ἀπόκρυφα· καὶ λάβε τὰ κατάστιχα καὶ καθίσας εἰς τὸ ὀσπίτιόν σου λογάριασε ἀκριβῶς, πόσοι εἰσὶν ἄνθρωποι, καὶ πόσα ἄρματα, καὶ πόσα κοντάρια, καὶ πόσα σκουτάρια, καὶ πόσα τοξάρια. Καὶ ἐκτέλεσας τὸν ὀρισμὸν αὐτοῦ φέρων δέδωκα τῷ ἀυθέντη μου καὶ βασιλεῖ τὸ κατάστιχον μετὰ λύπης καὶ σκυθρωπότητος ὅτι πολλῆς καὶ ἔμεινε μόνον ἐν ἀποκρύφῳ ἡ ποσότης εἰς ἐκεῖνον καὶ ἐμέ». Ἦταν φυσικὸν ν' ἀποφασίσῃ ὁ αὐτοκράτωρ

νά μὴν τὸ μάθει κανένας τρίτος ὅτι ὁ μάχιμος λαὸς «τῆς πόλεως, τῆς τοσαύτης εἰς μέγεθος» δὲ μπορούσε — καὶ μ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς καλογέρους πού οἱ περισσότεροι (σχεδὸν ὅλοι) ἐχθρεύονταν τὸν Κωνσταντῖνο καὶ δὲν εἶχαν τὴ διάθεση νὰ ὑπακούσουν μὲ τὴν καρδιά τους στὶς προσταγές του — νὰ ὑπερβεῖ τις ἑπτὰ χιλιάδες.

Τὴ στιγμή ἐκείνη, πού ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος διαπίστωσε ὅτι ἑπτὰ χιλιάδες ἦταν, ὅλοι - ὅλοι, οἱ ἄνδρες πού μπορούσαν νὰ σηκώσουν ὅπλα καὶ ν' ἀντιπαραταχθοῦν στὶς διακόσιες χιλιάδες τοῦ Μωάμεθ, (ὁ Δούκας, μάλιστα, γράφει : «ἔλεγον οὖν, ὅσοι κατεσκόπευον, εἶναι ὑπὲρ τετρακοσίας χιλιάδας», καὶ ὁ Χαλκοκουνδύλης παρατηρεῖ : «λέγεται δὲ γενέσθαι ξύμπαντα τὸν στρατὸν ἀμφὶ τὰς τεσσαράκοντα μυριάδας») τὴ βάζω στὶς πολὺ μεγάλες στιγμές τῆς ἱστορίας. Λέγοντας στὸν ἀδελφικό του φίλο Γεώργιο Σφραντζῆ ὅτι πρέπει νὰ θάψουν μέσα τους κ' οἱ δύο τους τὸ ὀδυνηρὸ μυστικό, ἀποφάσισε ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ μέγας ἀρχηγὸς τοῦ Γένους, νὰ ἐξαπατήσῃ τὸ λαό, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς ἄνδρες πού θάπαιρνε μαζί του στὶς ἐπάλξεις, νὰ μὴν ἀφήσῃ τοὺς τελευταίους νὰ μάθουν ὅτι θάταν τόσο λίγοι, γιὰ νὰ μπορούν, ζώντας στὴν πλάνη ὅτι εἶναι περισσότεροι, νὰ κάνουν τὸ καθῆκον τους μὲ μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη στὸ ἀποτέλεσμα. Ἦξερε, βέβαια, ὁ λαὸς — ὅταν ὑποδεχόταν μὲ ἀνακούφιση τοὺς διακόσιους τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τοὺς ἑφτακόσιους τοῦ Ἰουστινιάνη — ὅτι ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐνίσχυση ἦταν προορισμένη, ἂν καὶ τόσο μικρὴ, νὰ καλύψει ἓνα μεγάλο κενό. Ὡστόσο, οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Σφραντζῆς φανταζόταν — ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰτὶ «μετὰ λύπης καὶ σκυθρωπότητος ὅτι πολλῆς» παράδωσε στὸν αὐτοκράτορα τὸ κατάστιχο — ὅτι ὀλόκληρη ἡ δύναμη τῶν ἀνδρῶν πού μπορούσαν νὰ ὑπερασπισθοῦν τὰ τεῖχη ἦταν μονάχα ἑπτὰ χιλιάδες!

Κι' ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος πού, διαβάζοντας τὸ κατάστιχο πού τοῦ παράδωσε ὁ Σφραντζῆς, ἀποφάσισε, προστάζοντας τὸν φίλο του νὰ κρατηθεῖ ἡ ἀλήθεια ἀπόρρητη, νὰ προχωρήσῃ χωρὶς κανένα δισταγμὸ στὴν ἐκπλήρωση τοῦ μεγάλου χρέους, ἤξερε καὶ κάτι ἄλλο. Αὐτὸ τῷξεραν, μάλιστα, ὅλοι ὅσοι ζοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Κριτόβουλος γράφει : «Ἐν μὲν γὰρ ταῖς προλαβούσαις πολιορκίαις πολλὰ εἶχον τὰ βοηθοῦντα, καὶ ἐν ἐλπίσι μεγίσταις ἦσαν αἰεὶ τοῦ περιγενέσθαι τῆς τε γὰρ κατ' αὐτοὺς θαλάσσης ἐκράτουν, καὶ κατὰ γῆν μόνον ὁ πόλεμος αὐτοῖς ἦν, ὃν εἶχον ἀναφέρειν ῥαδίως, ἐν ἐνὶ μέρει τῷ κατὰ γῆν ἀντιτεταγμένοι τοῖς πολεμίοις, τὰ τε τῆς θαλάσσης ἐκατέρας πλώιμα ἦν ὀλκάσι τε καὶ πλοίοις μακροῖς, ἢ τε ἐμπορία καθειστήκει πολλὴν παρέχουσα τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν ἄλλων τὴν ἀφθονίαν, καὶ ἡ πόλις ξένων τε

καὶ ἀστῶν ἔγεμε, χρήματά τε πολλὰ ἐν τε τοῖς κοινοῖς καὶ τοῖς ἰδίοις καὶ τοῖς ἱεροῖς ἀποκείμενα ἦν, ὄπλα τε καὶ νῆες καὶ βέλη τὰ τε ἄλλα πάντα καλῶς αὐτῇ παρεσκευάστο, ὡς μηδὲ πολιορκίαν εἶναι τότε τὸ πρᾶγμα δοκεῖν. Νῦν δὲ ταῦτα πάντα ἐς τὸναντίον ἦν τε καὶ ἐδόκει· ἦ τε γὰρ θάλασσα» τοῦ Βοσπόρου «φρουρίοις τὸν ἄνω καὶ κάτω πορθμὸν διείληπτο καὶ ὄλως ἄπλωτος ἦν, αἶ τε ἠπειροὶ ἐξεπεπολέμωντο, στόλος τε μέγας προσεδοκᾶτο καὶ τοῖς κατὰ θάλασσαν τείχεσι προσβαλεῖν, καὶ αὐτοῖς ἀδύνατα ὄλως εἶναι ἐδόκει τῶ πολέμῳ πρὸς πάντα τὸν περίβολον ἐξαρκεῖν ὀλιγανθρωπία· ἐνδεία τε παντελῆς χρημάτων καὶ κοινῶν καὶ ἰδίων ἐπῆν, ἦ τε πόλις τῶν ἀναγκαίων πάντων ἐσπᾶνιζεν, ἐπικουρία τε αὐτοῖς οὐδεμία οὐδαμοῦ πανταχόθεν ἐφαίνετο».

Ἡ Κωνσταντινούπολη περίμενε, λοιπόν, μιὰ πολιορκία ποῦ δὲν εἶχε κανένα προηγούμενο. Γιὰ πρώτη φορὰ θάταν ἡ πολιορκία ὀλοκληρωτική. Ἄν τις μυριάδες ποῦ θὰ χτυποῦσαν τὰ χερσαῖα τείχη (καὶ ποῦ θὰ τὰ χτυποῦσαν, τώρα, καὶ μὲ πολλές «πετροβόλους» μηχανές, μὲ μιὰ φοβερὴ μάλιστα «χωνεία» ποῦ εἶχε κατασκευάσει ὁ Μωάμεθ) θὰ τις ἀντιμετώπιζε ὁ Κωνσταντῖνος μὲ μονάχα ἑπτὰ χιλιάδες ἄνδρες, στὸ μεγάλο στόλο, ποῦ θὰ χτυποῦσε τὰ παράλια τείχη, μὲ πόσα πλοῖα μπορούσε ὁ Κωνσταντῖνος ν' ἀντιπαραταχθεῖ;

Ἄν ἐξαιρέσω τὰ μικρὰ πλοιάρια ποῦ, ἄλλωστε, γρήγορα βυθίστηκαν, ὁ στόλος ποῦ θάπρεπε ν' ἀντιπαραταχθεῖ στὰ τετρακόσια ἦ, ἔστω, τριακόσια πενήντα πολεμικὰ πλοῖα τοῦ Μωάμεθ, ἀπαρτιζόταν ἀπὸ εἴκοσι ἕξη μονάχα πλοῖα. Καὶ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ πλοῖα ἦταν ξένα· πέντε ἦταν Γενουατικά, ἄλλα πέντε Βενετικά, τρία ἦταν Κρητικά, ἓνα ἦταν ἀπὸ τὸν Ἄγκωνα, ἓνα Ἰσπανικό, κι' ἄλλο ἓνα Γαλλικό. Τὰ Βενετικά θάταν ἕξη καὶ τὰ Κρητικά ἑννέα, ἂν ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ Βενετικά ποῦ εἶχαν φθάσει τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1452 δὲν ἔφευγε κρυφὰ δυὸ μῆνες ἀργότερα, καὶ ἂν ἕξη Κρητικά δὲν ἔκαναν τὸ ἴδιο. Μεγάλους κόπους εἶχαν καταβάλει ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος, ὁ Μυτιλήνης Λεονάρδος ὁ Χῖος, καθὼς κι' ὁ βαῖλος τῶν Βενετῶν, γιὰ ν' ἀναγκάσουν τοὺς δυὸ πλοιάρχους τῶν Βενετικῶν πλοίων νὰ μείνουν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὡστόσο, ὁ ἓνας τους, ἀθετώντας τὸ λόγο του, τῶσκασε.

18

Ὅταν σκέπτομαι τὶς πενιχρὲς δυνάμεις ποῦ βρίσκονταν στὴ διάθεση τοῦ Κωνσταντῖνου, καταλαβαίνω τὴ χαρὰ ποῦ ἐνίωσε ὅταν, στὶς 26 Ἰανουαρίου τοῦ 1453, εἶδε νὰ φθάνει ὁ Ἰουστινιάνης μὲ δυὸ ὀλκάδες «σὺν ἐνόπλοις νέοις Γενουίταις ἀρεῖκὸν πνέοντος θυμόν». Καὶ καταλαβαίνω, ἐπίσης, τὴν ἀπόφαση ποῦ πῆρε ὁ Κων-

σταντίνος — γνωρίζοντας, άλλωστε, καὶ τὸ ἡγετικὸ πολεμικὸ ἦθος τοῦ Ἰουστινιάνη — νὰ τὸν ὑποδεχθεῖ μ' ἐνθουσιασμὸ καὶ νὰ τὸν ἀναγορεύσει ἀρχιστράτηγο τῶν δυνάμεων τῆς ξηρᾶς ἢ, ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος, ὄλων γενικὰ τῶν δυνάμεων. Ὁ Δούκας μοῦ ἔλεγε — καὶ βλέπω τώρα ὅτι τὸ γράφει καὶ στὸ ἱστορικὸ του ἔργο — ὅτι «ἐδεξιώσατο τοῦτον ὁ βασιλεὺς, καὶ ῥόγας ἐμέτρησε τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ καὶ εὐεργεσίας ἔνειμε, καὶ πρωτοστράτορα τοῦτον ἐτίμησε, καὶ αὐτὸς τὴν φύλαξιν τῶν πρὸς τὸ παλάτιον κειμένων τειχέων ἀνελάβετο... Εὐηργέτησε δὲ τούτῳ καὶ διὰ χρυσοβούλλου γράμματος τὴν νῆσον Λῆμμον, εἰ ἀποκρουσθήσεται ὁ Μεχεμέτ καὶ ὑποστραφήσεται ἀπρακτος ἐξ ὧν θαρρεῖ κερδᾶναι τῆς πόλεως». Καὶ πολέμησαν ὁ Ἰουστινιάνη καὶ οἱ Γενουάτες τοῦ μέγαλη γενναιότητα, ὅπως ἐπίσης γενναιότατα πολέμησαν καὶ τὰ πληρώματα τῶν πέντε Βενετικῶν πλοίων ποὺ ἔμειναν στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὡστόσο — μολονότι εἶχε δίκιο ὁ Κωνσταντίνος ποὺ ἐμπιστεύθηκε στὸν Ἰουστινιάνη τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν προπαρασκευὴ καὶ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου, καὶ γενικώτερα στοὺς Λατίνους τὶς κρισιμώτερες ἐπάλξεις — φυσικὸ ἦταν, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, νὰ προκληθεῖ κάποια πικρία καὶ ἀντίδραση στὶς ψυχὲς τῶν Ἑλλήνων. Ὄταν, μάλιστα, εἶδαν οἱ Ἕλληνες ὅτι καὶ γενικὸ διοικητὴ τῶν λιμανιῶν καὶ ἀρχηγὸ ὄλων τῶν πλοίων ἔταξε τὸν Βενετὸ Ἀλωῦσιο Διέδο, ἀρχισαν νὰ κατηγοροῦν φανερά, καὶ μάλιστα νὰ βρίζουν, τὸν Κωνσταντῖνο ποῦ, μὲ τὴν ἐνωτικὴ λειτουργία, εἶχε ἤδη προκαλέσει τὴν ἀντιπάθεια — καὶ κάτι παραπάνω : τὴν ἐχθρότητα — τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Δὲ μπορούσαν νὰ καταλάβουν οἱ πολλοὶ (τοὺς δούλευαν, άλλωστε, ὁ Γεννάδιος καὶ ὁ Λουκάς Νοταρᾶς) ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος, ἔχοντας τὴν ὠρα ἐκείνη μιὰ μεγάλη ἱστορικὴ εὐθύνη ἀπέναντι τοῦ Γένους, ἔπρεπε νὰ διαλέξει γιὰ τὸν πόλεμο ἐμπειροπόλεμους καὶ πιὸ ἐμπειροπόλεμοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἦταν ὁ Ἰουστινιάνη καὶ οἱ Λατίνοι. Καὶ θὰ σκέφθηκε, άλλωστε, ὁ Κωνσταντῖνος καὶ κάτι ἄλλο. Οἱ Ἕλληνες, χωρὶς κἂν νὰ κολακευθεῖ ἡ φιλοτιμία τους, ἔπρεπε ὅπωςδῆποτε νὰ πολεμήσουν· θὰ πολεμοῦσαν (καὶ πολέμησαν, ὅπως ἀποδείχθηκε, γενναιότατα) γιὰ τὴν ἴδια τους τὴ γῆ καὶ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Γένους. Ὅσο γιὰ τοὺς Λατίνους, αὐτοὶ θὰ πολεμοῦσαν γιὰ μᾶς καὶ ὄχι γιὰ τὴ δική τους γῆ (ἐξαιρέση ἀποτελοῦσαν οἱ Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ καὶ οἱ Βενετοὶ ποὺ εἶχαν τὴν Κωνσταντινούπολη θετὴ πατρίδα τους), κ' ἔτσι ἔπρεπε νὰ τοὺς φιλοτιμήσει ὁ Κωνσταντῖνος, τιμώντας τοὺς ἰδιαίτερα. Οἱ πολλοί, ὅμως, δὲν τὰ καταλαβαίνουν αὐτὰ καὶ τὰ παρεξηγοῦν. Ὁ μέγας καὶ ἀληθινὸς ἡγέτης — καὶ ἦ τ α ν, χωρὶς

ἄλλο, τέτοιος ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος – εἶναι, σχεδὸν πάντοτε, καταδικασμένος νὰ ζεῖ μέσα του, πλάϊ σ' ὅλα τ' ἄλλα ὀδυνηρὰ πράγματα ποὺ εἶναι συνυφασμένα μὲ τὴν εὐθύνη του, καὶ τὴν πρόσθετη αὐτὴ τραγικότητα : νὰ αἰσθάνεται ὅτι τὸν παρεξηγοῦν οἱ πολλοί, δηλαδὴ ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ γιὰ τὴ σωτηρία τους ξαγρυπνάει καὶ πονεῖ.

Βουρκώνουν τὰ μάτια μου ὅταν, διαβάζοντας τὸ μικρότερο Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ (καὶ στὸ μεγάλο Χρονικὸ ξαναλέει περίπου τὰ ἴδια), βλέπω τὸν γενναῖο σύντροφο τοῦ Κωνσταντίνου νὰ γράφει :

«Ὁ δὲ μακαρίτης καὶ αὐθέντης μου ὁ βασιλεὺς, τί οὐκ ἔπραξεν κρυφίως καὶ φανερῶς πρὸς βοήθειαν τοῦ ὀσπιτίου αὐτοῦ καὶ τῶν Χριστιανῶν ἢ τῆς ζωῆς αὐτοῦ;... Τίς καὶ νηστείας καὶ δεήσεις ἐποιεῖτο καὶ δι' ἑαυτοῦ καὶ διὰ τῶν ἱερέων διδούς αὐτοῖς χρήματα, ἢ τοῖς πτωχοῖς πλείω ἐθεράπευσεν ἢ ἐπαγγελίας ἐποιήσατο πλείους εἰς Θεὸν εἰς τὸ ἐλευθερωθῆναι τοὺς Χριστιανούς ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας τῶν Τούρκων; Ἄλλ' ὅμως πάντα ταῦτα μὲν παρείδε Θεός, τίσι κρίμασιν, οὐκ οἶδα· τὰ δὲ ἠγνοοῦσαν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ἕκαστος ἔλεγε κατ' ἐκείνου τὸ ἤθελεν».

19

Τὸν ἀκήρυκτο πόλεμο τὸν ἄρχισε ὁ Μωάμεθ ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1452 (θὰ μπορούσα νὰ πῶ, κι' ἀπὸ τὴν ἀνοιξη τοῦ ἔτους ἐκείνου). Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἔκαμε ὅ,τι μπορούσε γιὰ ν' ἀποφύγει τὸν πόλεμο, δηλαδὴ γιὰ νὰ πείσει τὸν Μωάμεθ νὰ τὸν σταματήσῃ. Μάταια προσπάθησε νὰ τὸν πείσει νὰ μὴν ἀνεγείρῃ τὸ νέο φρούριο στὸν Βόσπορο, ἓνα φρούριο ποὺ ἦταν φανερὸ ὅτι θάκανε τὴν Κωνσταντινούπολη νὰ πεινάσῃ. Τὸν Νοέμβριο ἤδη τοῦ 1452 δυὸ τριήρεις τῶν Γενουατῶν κ' ἓνα Βενετικὸ πλοῖο τοῦ «καλοῦ Ἀντωνίου Ρίζου» (ὅπως τὸν ὀνομάζει στὸ Χρονικὸ τοῦ ὁ Σφραντζῆς ποὺ εἶχε ταξιδέψῃ μαζί του ἐπιστρέφοντας, στὸ 1451, ἀπὸ τὴν ἄσιατικὴ Ἰβηρία) δέχθησαν τὴν ἐπίθεση τῶν πετροβόλων μηχανῶν τοῦ νέου Τουρκικοῦ φρουρίου. Τὰ δυὸ πλοῖα τῶν Γενουατῶν κατάφεραν νὰ γλυτώσουν καί, μ' ὅλες τὶς βλάβες ποὺ εἶχαν ὑποστεί, ἔφθασαν στὸν Γαλατᾶ. Τὰ βόηθησε τὸ ρεῦμα τοῦ Βοσπόρου. Ὁ Ἀντώνιος Ρίζος ἦταν ἄτυχος. Τὸ πλοῖο του ἄρχισε νὰ βουλιάζει, κ' ἔτσι ἀναγκάσθηκε, μαζί μὲ τοὺς τριάντα ἄνδρες ποὺ ἀπάρτιζαν τὸ πλήρωμα, νὰ τὸ ἐγκαταλείψῃ. «Οἱ δὲ Τούρκοι», ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας, «λαβόντες αὐτούς, καὶ δῆσαντες τὰς χεῖρας καὶ τοὺς τραχήλους ἐν ἀλύσει περάσαντες ὡς ἐν μιᾷ σειρᾷ, τούτους πρὸς τὸν ἡγεμόνα ἀπήγαγον τότε ἐν Διδυμοτοίχῳ διάγοντα». Ἡ τύχη τοῦ Ρίζου καὶ τῶν πιὸ πολλῶν ἦταν τραγικὴ. Ὁ Μωάμεθ

πῆρε τὴν ἠθικὰ πιὸ ἀσυνάρτητη ἀπόφαση ποὺ δείχνει — τὸ εἰδικὸ αὐτὸ περιστατικὸ, στὸ περιθώριο τῆς ἱστορίας, εἶναι χαρακτηριστικὸ — ὅτι, ὅσο κι' ἂν ἦταν ἰσχυρός, δὲν εἶχε τὴν ἰσορροπία ἐκείνη τῆς ψυχῆς ποὺ θάταν ἀναγκαῖα γιὰ νὰναι ἀληθινὰ μέγας. Μερικοὺς ἀπὸ τοὺς ναῦτες τοὺς ἀπελευθέρωσε. Ἐναν ὠραῖο ἔφηβο, τὸ βοηθὸ τοῦ πηδαλιούχου, τὸν κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτό του. Τὸν πλοίαρχο Ἀντώνιο Ρίζο (τὸν «Ῥύτζο», ὅπως τὸν γράφει ὁ Δούκας) καὶ τοὺς ὑπόλοιπους ναῦτες — κ' ἦταν αὐτοί, ὅπως ἄκουσα, οἱ περισσότεροί — τοὺς σκότωσε καὶ πρόσταξε «ἀτάφους ἀφεῖναι» «οὓς καὶ ἴδον ἐγὼ μεθ' ἡμέρας ὀλίγας ἐκεῖ διαγομένου μου», ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας ποὺ εἶχε σταλεῖ, τότε, ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα τῆς Λέσβου στὸν Μωάμεθ.

Καὶ κάμποσα ἄλλα δραματικὰ ἐπεισόδια σημειώθηκαν στὰ στενὰ τοῦ Βοσπόρου. Ὁ Μωάμεθ, προετοιμάζοντας τὴν πολιορκία, ἤθελε μὲ κάθε τρόπο — προκαλώντας κι' αὐτὴν ἀκόμα τὴ Βενετία ποὺ μαζί της εἶχε συνάψει συνθήκες — νὰ ἐμποδίσει τὸν ἐπισιτισμὸ τῆς Βασιλεύουσας. Ὡστόσο, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἔκανε ὑπομονὴ κ' ἐξακολουθοῦσε νὰ κάνει προσπάθειες γιὰ νὰ πείσει τὸν Μωάμεθ νὰ σταματήσει τὸν ἀκήρυκτο πόλεμο ποὺ κ' ἔξω ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ τεῖχη τῆς Βασιλεύουσας εἶχε, ἀπὸ τὸ καλοκαίρι ἤδη τοῦ 1452, ἐξαπολυθεῖ. Ὁ Δούκας μοῦ ἔλεγε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος, «ἰδὼν ὅτι εἰς τέλος προχωροῦσι τὰ τοῦ τυράννου βουλεύματα» — κ' ἦταν τὸ «βούλευμα» τοῦ Μωάμεθ νὰ κυριεύσει τὴν Κωνσταντινούπολη — «τὴν ἄλλην ἐτράπετο, καὶ δὴ πέμπας ἀποκρισαρίους ἐζήτηι τινὰς δεφένσορας τοῦ δεφεντεύειν τοὺς εἰς τὰς κώμας τῆς πόλεως Ῥωμαίους» (δηλαδή, τοὺς Ἕλληνες κατοίκους τῶν μικρῶν χωριῶν ποὺ δούλευαν τὴ γῆ ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη) «ἵνα μὴ οἱ Τοῦρκοι διερχόμενοι λυμήνουσι τὴν αὐτῶν γεωργίαν (ἦν γὰρ ἐγγὺς φθάσας τὸ θέρος), στείλας αὐτῶ καὶ διάφορα δωρήματα καὶ πρὸς τροφήν καὶ πόσιν, καθ' ἑκάστην φιλοτιμῶν τὸν ἀνήμερον δράκοντα ἐξ ἀνάγκης καὶ βίας. Ὁ δὲ Μεχεμέτ ἐκ τῶν αὐτοῦ δούλων ἔστειλέ τινας, ὀρίσας αὐτοὺς τάχα τοῦ ἐπισκοπεῖν καὶ τηρεῖν τοὺς ζημιουμένους, παραγγείλας αὐτοῖς μὴ κωλύειν εἰς τέλος τοὺς εἰς τὰς νομάς τῶν Ῥωμαίων εἰσερχομένους Τούρκους τοῦ θρέψαι τὰ αὐτῶν ζῶα... Ἐν δὲ ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ὁ υἱὸς τοῦ Σπεντιάρ, ὁ ἐπὶ θυγατρὶ γαμβρὸς τοῦ Μωράτ, ἀδελφῆς τοῦ Μεχεμέτ... ἐκ τοῦ Ἀδραμυντίου κατὰ τὸ κοινὸν θέσπισμα καὶ οὗτος σὺν τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἐκστρατεύσας ἀπήει ἐν τῶ ἡγεμόνι ὑπουργήσων καὶ αὐτὸς τὴν κοινὴν ἀγγαρείαν ἐν τῶ κάστρῳ. Καὶ δὴ πλησίον πεζεύσας τοῦ πύργου τοῦ λεγομένου Ἐπιβάτας, ἀπολύσαντες τοὺς ἵππους καὶ τὰ σκευοφόρα ζῶα ἐν τοῖς καρποῖς τῶν Ῥωμαίων ἐλυμήναντο τοὺς στάχους καὶ τὴν ἄλλην

παντοίαν χλόην. Εἰς δὲ τῶν Ῥωμαίων ὄρων τὴν γενομένην ζημίαν ἐν τοῖς πολυκόποις αὐτοῦ γεωργήμασιν δραμῶν ἐδίωξε τοὺς ἵππους ἐκ τοῦ ἀγροῦ. Εἰς δὲ τῶν ἱππηλατῶν Τοῦρκος φθάσας παίει τὸν Ῥωμαῖον. Ἄλλος δὲ προσγενὴς τοῦ τυφθέντος ἔδραμε, καὶ μετ' αὐτὸν ἕτερος, ὁμοίως καὶ οἱ Τοῦρκοι ξιφήρεις. Συμπλακέντες οὖν ἀλλήλοις ἐσφάγησαν ἐκ τῶν Τούρκων ὁμοίως καὶ ἐκ τῶν Ῥωμαίων». Ὁ Μωάμεθ, ὅταν πληροφορήθηκε τὸ ἐπεισόδιο, πρόσταξε «πατάξαι τούτους ἐν μαχαίρα πάντας τοῦ χωρίου ἐκείνου· ὃ καὶ γέγονεν... Αὕτη αἰτία τῆς μάχης καὶ ἀφανισμὸς τῶν Ῥωμαίων. Τότε ὁ βασιλεὺς ἀκούσας τὸ γεγονός ἐκλείσει τὰς θύρας τῆς πόλεως».

20

«Τὰς θύρας τῆς πόλεως» δὲν ἀξιώθηκαν πιά ν' ἀνοίξουν χέρια Ἑλλήνων.

Κλείνοντας τὶς θύρες, πῆρε ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος τὴ μεγάλη καὶ ἀνέκκλητη ἀπόφαση. Δείχνοντας καὶ τὴ μεγαλοψυχία του, κί' ἀφήνοντας ἐλεύθερους μερικοὺς Τούρκους εὐνούχους τοῦ παλατιοῦ τοῦ Μωάμεθ ποὺ βρέθηκαν τὴν ὥρα ἐκείνη μέσ' στὴν Κωνσταντινούπολη, ζήτησε τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ ἄρχισε νὰ πορεύεται, ἀποφασιστικὸς καὶ γαλήνιος, τὸ δρόμο τῆς θυσίας. Καὶ δὲν ἔκρυψε τὴν ἀπόφασή του ἀπὸ τὸν Μωάμεθ. Τοῦ ἔστειλε πρέσβεις καὶ καθάρισε τὴ θέση του. Οἱ λόγοι τοῦ Κωνσταντίνου, ποὺ μεταβίβασαν οἱ πρέσβεις στὸν Μωάμεθ, εἶναι ἀπὸ τοὺς ὠραιότερους ποὺ ἔχουν χαραχθεῖ στὴ μαρμάρινη πρόσοψη τῆς ἱστορίας. Θ' ἀρκοῦσαν οἱ λόγοι αὐτοὶ γιὰ νὰ μᾶς κάμουν νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ἦταν μέγας.

Οἱ πρέσβεις, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ Δούκας, μεταβίβασαν στὸν Μωάμεθ (χωρὶς ἄλλο, γραπτοὺς) τοὺς ἀκόλουθους λόγους τοῦ Κωνσταντίνου :

«Ἐπεὶ τὰ τῆς μάχης ἠρετίσω, καὶ οὔτε ὄρκοις οὔτε κολακείαις πεισθῆναι ποιῆσαι σε ἔχω, ποίει ἃ βούλει. Ἐγὼ γὰρ πρὸς τὸν θεὸν καταφεύγω, καὶ εἰ θελητὸν αὐτῷ ἐστὶ τοῦ δοῦναι καὶ τὴν πόλιν ταύτην εἰς χεῖράς σου, τίς ὁ ἀντειπεῖν δυνάμενος; Εἰ δὲ πάλιν ἐμφυτεύσει εἰρήνην ἐν τῇ καρδίᾳ σου, καὶ τοῦτο ἀσπασίως ἀποδέχομαι. Ἐγὼ ἀπὸ τοῦ νῦν τὰς πύλας τῆς πόλεως κεκλεισμένας ἔχων καὶ τοὺς ἔνδον φυλάξω ὅσον ἡ δύναμις. Σὺ δὲ καταδυναστεύων δυνάστευε, ἕως ὃ δίκαιος κριτὴς ἀποδώσει ἐκάστω, ἐμοί τε καὶ σοί, τὴν δικαίαν ἀπόφασιν».

Τί λένε οἱ θαυμάσιες αὐτὲς φράσεις τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου; Δὲν ἔβλεπε, τάχα, ὁ αὐτοκράτωρ παρὰ μόνο τὰ δυὸ ἐνδεχόμενα, δηλαδὴ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ θέλει ὁ Θεὸς νὰ δώσει τὴν πόλιν στὸν Μωάμεθ, καὶ τὸ ἐνδεχόμενον, ἐμφυτεύοντας στὴν καρδιά του

τὸν πόθο τῆς εἰρήνης, νὰ τὸν κάμει ν' ἀλλάξει ἀπόφαση καὶ νὰ μὴν πολιορκήσῃ τὴν Κωνσταντινούπολη; Δὲν ἔβλεπε ὁ Κωνσταντῖνος καὶ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς νίκης;

Τὸ μεγαλεῖο τῶν λόγων τοῦ Κωνσταντίνου βρίσκεται ἀκριβῶς στὸ ὅτι, μιλώντας στὸν ἴδιον του τὸν ἀντίπαλο, δὲν πῆρε τὸ κοινὸ καὶ φθαρμένο στὴν ἱστορία ἀλαζονικὸ ὕφος τῆς ἀπειλῆς, καὶ δὲν ἐμνημόνευσε διόλου τὸ ἐνδεχόμενον τῆς δικῆς του νίκης. Μολονότι ἤξερε πολὺ καλά ὅτι οἱ δυνάμεις του ἦταν ἀνεπαρκέστατες γιὰ ν' ἀποκρούσουν τὸν Μωάμεθ (οἱ λόγοι του ἀπευθύνθηκαν στὸν ἀρχηγὸ τῶν Τούρκων πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη τοῦ Ἰσιδώρου καὶ τοῦ Ἰουστινιάνη, δηλαδὴ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1452), δὲ νομίζω ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ἀποκλείσει μέσα του τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ θαύματος, τῆς νίκης. Δὲ θᾶταν, ὅμως, ἀληθινὰ μέγας, ἂν ἐμνημόνευε τὸ ἐνδεχόμενον αὐτό. Οὔτε ὡς Χριστιανὸς ἦταν σωστὸ νὰ προϋποθέσῃ ὡς δυνατὴ τὴ μεγάλη εὐνοια τοῦ Θεοῦ, οὔτε ὡς ἀρχηγὸς κράτους ἀνύπαρκτου — ὡς αὐτοκράτωρ δίχως αὐτοκρατορία — εἶχε τὸ δικαίωμα, ἐπιχειρώντας νὰ ἐκφοβίσει τὸν ἀντίπαλό του μὲ λόγια παχιά καὶ κούφια, νὰ παραστήσῃ τὸν ἰσχυρὸ καὶ τὸν αἰσιόδοξο. Θᾶχαναν κάθε ἠθικὴ ὁμορφιὰ οἱ λόγοι τοῦ τελευταίου Καίσαρος, ἂν μιλοῦσε ὅπως ὁ πρῶτος Καίσαρ. Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἦταν στὴ θέσῃ τῶν Ρωμαίων· ἦταν στὴ θέσῃ τῶν Γαλατῶν. Καὶ ἂν ὁ τελευταῖος βασιλεὺς τῶν Γαλατῶν εἶχε τὴ δύναμη νὰ δείξῃ τὸν σεμνὸ ἠρωισμό που ἔχει θαυμάσει ἡ ἱστορία, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων καὶ τῶν Ἑλλήνων ἔπρεπε νὰ δείξῃ τούλάχιστον τὴν ἴδια ἠθικὴ δύναμη. Δύναμή του ἦταν ἡ ἀπόφαση νὰ θυσιάσθῃ· δὲ θᾶδειχνε πραγματικὴ δύναμη ἂν ἔλεγε ὅτι ἀποβλέπει καὶ στὴν πιθανότητα νὰ σωθεῖ.

21

Ἐνῶ ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος εἶχε κυριευθεῖ ἀπὸ τὴ γαλήνη τῆς αἰωνιότητος προτοῦ πέσει καὶ θυσιάσθῃ, ὁ Μωάμεθ — ὁ πανίσχυρος μὲ τὸν τεράστιον στρατὸ καὶ στόλον του καὶ μὲ τὸ ἀμέτρητο χρυσάφι του — δὲ μπορούσε νὰ ἡσυχάσῃ, δὲ μπορούσε οὔτε τὴ νύχτα νὰ κοιμηθεῖ. Τοὺς δυὸ πρέσβεις ποὺ τοῦ μεταβίβασαν τοὺς ὠραίους λόγους τοῦ Κωνσταντίνου τοὺς σκότωσε. Ὁ Δούκας μοῦ ἔλεγε : «Θέρους οὖν παρελθόντος καὶ τῆς μετοπωρινῆς ὥρας ἀρχούσης, οἴκοι διάγων οὐκ ἐδίδου ἀνάπαυσιν τοῖς βλεφάροις, ἀλλὰ καὶ ἐν νυκτὶ καὶ ἡμέρα τὴν φροντίδα τῆς πόλεως εἶχε, πῶς αὐτὴν λάβοι, πῶς κύριος αὐτῆς γένοιτο».

Ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος εἶχε θετικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ καθετί. Ἦξερε πάντοτε τί γινόταν στὴν Ἀδριανούπολη καὶ ποιὲς ἦταν οἱ προετοιμασίαι τοῦ Μωάμεθ. Εἶχε τοὺς κατασκόπους του

πού τὸν πληροφοροῦσαν γιὰ ὅλα. Κι' αὐτὸς ὁ βεζύρης Χαλίλ πα-
σαῖς, ὡς εἰρηνόφιλος καὶ φίλος τῶν Ἑλλήνων, ἔστειλε στὸν Κων-
σταντῖνο πληροφορίες θετικές. Ὁ Μωάμεθ τῷ ἔλεγε ὅτι ὁ Χαλίλ πα-
σαῖς, ὁ πρῶτος καὶ ἀνώτατος ἀνάμεσα στοὺς συμβούλους του, ἦταν
φίλος τῶν Ἑλλήνων. Λένε ὅτι ὁ Χαλίλ, βεζύρης παλαιὸς καὶ συνετὸς
πού τὸν παράλαβε ὁ Μωάμεθ ἀπὸ τὸν πατέρα του, δὲν εἶχε κρύψει
ἀπὸ τὸ νέο καὶ νεαρό του ἀφέντη τίς σκέψεις του, δηλαδή τὴ γνώμη
ὅτι δὲν ἀξίζει ἡ Κωνσταντινούπολη τὴν ἐχθρότητα ὅλων τῶν Χρι-
στιανῶν τῆς Εὐρώπης. Ὁ Δούκας μοῦ διηγήθηκε, μάλιστα, ἕνα
χαρακτηριστικὸ ἐπεισόδιο : «Μιᾶ οὖν τῶν νυκτῶν περὶ δευτέραν
φυλακὴν στείλας» (ὁ Μωάμεθ) «τῶν τῆς αὐλῆς φυλάκων τινὰς
ἤγαγον τὸν Χαλίλ πασίαν... Αὐτὸς δὲ σύντρομος γενόμενος, ἀπα-
γορεύσας ἑαυτὸν καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα κατασπασάμενος
ἀπῆει, φέρων μεθ' ἑαυτοῦ δίσκον ἕνα χρυσοῦν πλήρη νομισμάτων
χρυσῶν... Εἰσελθὼν δὲ ἐν τῷ κοιτῶνι τοῦ ἡγεμόνος ἶδε καθήμενον
καὶ ἐνδεδυμένον. Προσκυνήσας δὲ καὶ ἔμπροσθεν θήσας τὸν δίσκον,
ὁ ἡγεμὼν εἶπε, 'τί εἶσι ταῦτα, λαλά;' (ὡς εἶποι τις κατὰ τὴν ἡμετέ-
ραν κοινὴν γλῶσσαν τατὰ ἤγουν παιδαγωγέ). Ὁ δὲ ἀπεκρίνατο·
'κύριε, ἔθος ἐστὶ τοῖς σατράπαις, ὅταν ὁ ἡγεμὼν φωνήσῃ τινὰ τῶν
μεγιστάνων παρ' ὧραν, μὴ εἰσέρχεσθαι κενὸς εἰς θεωρίαν αὐτοῦ.
'Εγὼ δὲ οὐδὲν ἐκ τῶν ἐμῶν ἔφερον εἰς θεόρετρα, ἀλλ' ἐκ τῶν σῶν
τὰ σὰ προσέφερον'. Ὁ δὲ ἡγεμὼν ἀπεκρίνατο· 'οὐκ ἔστι μοι χρεῖα
τῶν σῶν· μᾶλλον καὶ ἔτι πλείονα δωρήσομαί σοι· ἐν ἔστι τὸ ζητού-
μενον, τὸ τὴν πόλιν διδόναι μοι'. Ὁ δὲ Χαλίλ ἐπὶ τῷ λόγῳ σύν-
τρομος γέγονεν· ἦν γὰρ αἰεὶ ὑπερασπίζων τοῖς Ῥωμαίοις, καὶ οἱ
Ῥωμαῖοι τοῦτον ὡς δεξιὰν χεῖρα ἐκέκτηντο, καὶ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ
δώροις ἐπλήρουν». Τῆ νύχτα ἐκείνη, ὁ ἔντρομος Χαλίλ ἀναγκάσθηκε
νὰ πεῖ στὸν Μωάμεθ, πού σκότωνε μὲ τὸ ἴδιο του τὸ χέρι τοὺς ἀν-
θρώπους «ὡσπερ τις ψύλλαν συντρίβων», ὅτι ὁ Θεὸς θὰ τοῦ χαρί-
σει καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ ὅτι θ' ἀγωνισθεῖ κι' ὁ ἴδιος «οὐκ
ἐν πλούτῳ μόνον, ἀλλὰ σὺν σαρκὶ καὶ αἵματι».

Ὡστόσο, ὁ Χαλίλ πασαῖς δὲν ἔπαψε νὰ ἐπικοινωνεῖ κρυφὰ μὲ
τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο καὶ νὰ προσπαθεῖ — ἀκόμα καὶ
μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς πολιορκίας — νὰ ἐμπνεύσει στὸν Μωάμεθ τὴν
ιδέα νὰ σταματήσῃ τὸν πόλεμο. Ὁ ἀντίζηλός του, ὅμως, Ζαγανός,
νεώτερος καὶ ματαιόδοξος, ἐξουδετέρωνε τίς κατευναστικές προσπά-
θειες τοῦ Χαλίλ.

22

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1453, ἐθορύβησε τοὺς δικούς μας στὴν
Κωνσταντινούπολη ἡ πληροφορία ὅτι ἕνας Οὐγγρος τεχνίτης,
πού — δυσσχεστὴς ἀπὸ τὸ πενιχρὸ «σιτηρέσιον» πού τοῦδινε

ὁ αὐτοκράτωρ — τῶσκασε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ πῆγε στὸν Μωάμεθ, κατάρφερε μέσα σὲ τρεῖς μῆνες νὰ κατασκευάσει «τέρας τι φοβερὸν καὶ ἐξαισίον», ὅπως ἔλεγε ὁ Δούκας. Ὁ τεχνίτης αὐτός, «ὁ τὰς πετροβολιμαίους χῶνας κατασκευάζων», ἦταν «δοκιμώτατος». Ὁ Μωάμεθ θέλησε νὰ δοκιμάσει «τὴν χωνείαν ἣν ὁ τεχνίτης ἐκεῖνος κατασκεύασεν... Καὶ δὴ παραστήσας αὐτὸν τεχνηέντως ἔμπροσθεν τῆς μεγάλης πύλης τῆς αὐλῆς τῶν παλατίων τῶν παρ' αὐτοῦ τὸ ἔτος ἐκεῖνο κτισθέντων» (στὴν Ἀδριανούπολη) «καὶ τὴν πέτραν καλῶς ἐνθείς, καὶ τὴν βοτάνην σταθμήσας, τὴν αὔριον ἔμελλεν ἀπολύσειν αὐτὴν. Καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἀδριανουπόλει φανερόν ἐγένετο, τοῦ κατὰ νοῦν ἔχειν τὴν βοὴν καὶ τὸν κτύπον τὸν οὐρανόβροντον, ἵνα μὴ ἐξαίφνης ἐνωτισθέντες τινὲς ἄφωνοι μείνωσι καὶ γυναῖκες ἐν γαστρὶ ἔχουσαι τὰ ἔμβρυα ἀπολέσωσι. Πρωτὶ οὖν βαλὼν πῦρ ἐν τῇ βοτάνῃ, καὶ διαθερμανθέντος τοῦ πνεύματος καὶ ἐκκρουσαμένης τῆς πέτρας, ἀπελύθη τῆς χωνείας σὺν ἤχῳ βαρεῖ ἀεροβάτῳ, πληροῦντι τὸν ἀέρα καπνοῦ καὶ ὁμίχλης. Ἡ δὲ βοὴ ἀφίκετο μέχρι σταδίων ρ' τὸ μῆκος, ὁ δὲ λίθος ἔπεσε μακρόθεν τοῦ ἀφεθέντος τόπου ὡς μίλιον ἓν, ἐν δὲ τόπῳ τῷ πεσόντι ἐγένετο βόθρος ὅσον ὀργυιᾶς μιᾶς».

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ μεγάλης αὐτῆ μηχανῆς (ὁ Χαλκοκουνδύλης τὴν ὀνομάζει «τηλεβόλον μέγαν»), κατασκεύασε, φυσικά, ὁ Μωάμεθ καὶ πολλὰ μικρότερες. Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἤξερε ὅτι τὰ τεῖχη τῆς Βασιλεύουσας θὰ δέχονταν χτύπους φοβερούς. Εἶχε καὶ ὁ ἴδιος, βέβαια, «πετροβόλους» μηχανές, ἀλλὰ — ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ δύναμή τους δὲν ἦταν ἡ ἴδια καὶ ὁ ἀριθμὸς τους ἦταν πολὺ μικρότερος — ἡ τακτικὴ χρησιμοποίησή τους δὲ μπορούσε νάχει τὴν ἴδια σημασία. Ὁ Κωνσταντῖνος δὲ θὰ εἶχε μπροστά του τεῖχη ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τρυπηθοῦν καὶ νὰ γκρεμιστοῦν. Μπροστά του θὰ εἶχε μυριάδες Τούρκους σὲ ἀνοιχτὸ χῶρο· ὅσους κι' ἂν σκότωναν οἱ μηχανές του καὶ τὰ βέλη του καὶ τ' ἄλλα του ὄπλα, ἦταν ἀδύνατο νὰ μειωθεῖ οὐσιαστικὰ ὁ ἀριθμὸς τους.

23

Στὰ μέσα Ἀπριλίου τοῦ 1453 ἔφθασα στὴ Μυτιλήνη. Δὲν ἤξερα τὰ τελευταῖα νέα. Δὲν ἤξερα ὅτι εἶχε ἀρχίσει ἡ πολιορκία.

Ὁ Ἀντώνιος Ἰαλινᾶς, ὁ καλὸς Κρητικὸς ποὺ μὲ εἶχε παραλάβει στὸ καράβι του ὡς γνώριμο τοῦ Σφραντζῆ, δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ πιάσει στὴ Μυτιλήνη. Σκοπὸς τοῦ Ἰαλινᾶ καὶ σκοπὸς δικός μου ἦταν νὰ φθάσουμε, ὅσο μπορούσαμε γρηγορώτερα, στὴν Κωνσταντινούπολη. Κ' οἱ δύο μας θέλαμε νὰ βρεθοῦμε ἐκεῖ ὅπου τὸ Γένος μας περνοῦσε τὶς τελευταῖες του ὥρες. Ὡστόσο, μιὰ φοβερὴ τρικυμία μᾶς ἀνάγκασε νὰ ζητήσουμε καταφύγιο στὸ λιμμένα τῆς

Μυτιλήνης. Ὁ Ὑαλινᾶς πού εἶχε περάσει κάμποσες φορές ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη μὲ πῆγε ἀμέσως στὸν Δούκα πού ὑπηρετοῦσε ὡς γραμματικὸς καὶ σύμβουλος τοῦ ἡγεμόνος τῆς Λέσβου — τὸν κύριο τῆς Μυτιλήνης, ὅπως τὸν ἔλεγαν — Δορίνο Γατελοῦζο (Ντορίνο Καττιλούζιο) πού, κουρασμένος πιά καὶ γέρος, εἶχε οὐσιαστικὰ ἀναθέσει τὴ διαχείριση τῆς ἡγεμονίας στὸν γιό του Δομίνικο.

Μιλώντας γιὰ τὸ δεύτερο γάμο τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου μὲ τὸν ἄτυχη κόρη τοῦ Δορίνου, πού πέθανε λίγους μῆνες ἀργότερα στὴ Λῆμνο, εἶπα ὅτι ὁ οἶκος τῶν Γατελοῦζων πῆρε τὴ Λέσβο στὰ χέρια του στὸ ἔτος 1355. Ἀμείβοντας ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης ὁ πέμπτος, ὁ Παλαιολόγος, τὸν ἐντιμο Γενουάτη Φραγκίσκο Γατελοῦζο πού τὸν βόηθησε νὰ ἐκτοπίσει τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνὸ ἀπὸ τὸ θρόνο, τοῦδωσε γυναῖκα τὴν ἀδελφή του Μαρία τὴν Παλαιολογίνα καὶ προίκα τὴ Λέσβο. Ὁ Δορίνος ἦταν ὁ τέταρτος Γατελοῦζος πού ἡγεμόνευσε στὴν ὠραία νῆσο, ὅπου ἡ Σαπφῶ μὲ τὸν ποιητικὸ της λόγο εἶχε ἀνοίξει νέους δρόμους τῆς ψυχῆς. Στούς Γατελοῦζους εἶχε διασταυρωθεῖ τὸ αἷμα εὐγενῶν καὶ γενναίων Γενουατῶν μὲ τὸ αἷμα τῶν Παλαιολόγων. Ἔτσι, οἱ Λέσβιοι δὲν τοὺς ἀντίκρυσαν ποτὲ σὰν ξένους. Καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Γατελοῦζοι (ὁ πρῶτος καὶ γενναῖος Φραγκίσκος, ὁ γιός του Ἰάκωβος πού λατρευόταν ἀπ' ὅλους, ὁ δεύτερος Φραγκίσκος — ὁ ἄτυχος πού, στὸ φοβερὸ σεισμὸ τοῦ 1401, βρέθηκε καταπλακωμένος στὰ ἐρείπια τοῦ παλατιοῦ του — καὶ ὁ ἀδελφός του Δορίνος) σεβάσθησαν πάντοτε τὴ σχέση τους μὲ τοὺς δικούς μας αὐτοκράτορες καὶ γενικώτερα μὲ τὸ Γένος μας, σεβάσθησαν — μολονότι εἶχαν καὶ Λατίνους ἐπισκόπους — τοὺς δικούς μας μητροπολίτες τῆς Μυτιλήνης καὶ Μηθύμνης, καὶ στὰ νομίσματά τους χάραζαν πάντοτε καὶ τὰ βασιλικά σύμβολα τῶν Παλαιολόγων. Στὸν Δορίνο — «τὸν... πάντα ἄριστον καὶ λαμπρότατον», ὅπως τὸν ἐχαρακτήρισε ὁ Γεώργιος Σχολάριος (πρὶν γίνει μοναχὸς κι' ὀνομασθεῖ Γεννάδιος) σ' ἓνα γράμμα του πρὸς τὸν μαθητὴ του Ἰωάννη πού ἔμενε στὴ Μυτιλήνη καὶ τὸν γνώρισα — παραχώρησε ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Παλαιολόγος (ὁ ἕβδομος) δικαιώματα στὴ Θάσο καὶ στὴ Λῆμνο. Ὁ Γενουάτης διοικητὴς τῆς Νέας Φωκαίας, στὴν ἀντικρυνὴ Ἰωνία, τοῦ χάρισε τὴν πόλη του πού πλήρωνε, βέβαια, χαράτζι στοὺς Τούρκους (ὅπως, ἄλλωστε, καὶ ἡ Θάσος καὶ ἡ Λῆμνος).

Ὁ Δούκας, πού τὸ Χριστιανικὸ του ὄνομα νομίζω (χωρὶς νᾶμαι βέβαιος) ὅτι ἦταν Μιχαήλ, ἦταν ἐμπιστος τοῦ Δορίνου, καθὼς καὶ τοῦ γιοῦ του Δομίνικου πού, ὅταν ἐφθασα στὴ Μυτιλήνη, ἀναπλήρωνε τὸν ἄρρωστο πατέρα του σ' ὅλα του τὰ δικαιώματα. Ὁ Δούκας εἶχε περίπου τὴν ἡλικία μου, καὶ ἀπὸ ἀπλὸς γραμματικὸς πού,

ξέροντας τὴν τουρκικὴ γλῶσσα, ἦταν ἀπὸ τὸ 1421 ὁ συντάκτης ὄλων τῶν ἐγγράφων πρὸς τοὺς Τούρκους, εἶχε ἀνυψωθεῖ στὸ ἀξίωμα τοῦ συμβούλου καὶ εἶχε σταλεῖ ἤδη, δυὸ - τρεῖς φορές, πρέσβυς τοῦ Δορίνου ἢ τοῦ Δομίνικου στὴν Ἀδριανούπολη καὶ στὸ Διδυμότειχο (ἐκεῖ ἀκριβῶς εἶδε, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1452, τὰ ἄταφα πτώματα τοῦ Βενετοῦ Ἀντώνιου Ρίζου καὶ τῶν ναυτῶν του). Κάμποσα χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ πέρασε στὴ Νέα Φώκαια («ἐν τῇ καὶ οἰκησιν κέκτημαι», ἔλεγε συχνὰ ὁ ἴδιος).

Ὁ Δούκας, ἄνθρωπος πολὺ αἰσθηματικός, ἀνοιχτόκαρδος κ' ἐκδηλωτικός, μὲ ὑποδέχθηκε μὲ μεγάλη καλωσύνη. Στὸ πρόσωπό του, ὁμῶς, καθρεφτιζόταν ἡ ἀγωνία. Ἀπὸ τὶς 2 Ἀπριλίου, ὁ Μωάμεθ εἶχε ἀρχίσει νὰ πολιορκεῖ καὶ νὰ χτυπάει τὴν Κωνσταντινούπολη. Μέσα σὲ λίγες ἐβδομάδες εἶχε συγκεντρώσει τὸν τεράστιο στρατό του (ὁ Δούκας τὸν ἀνέβαζε σὲ τετρακόσιες χιλιάδες), εἶχε ὑποτάξει — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλὰ ὀχυρωμένη πόλη τῆς Σηλυβρίας πού τὴν πῆρε ἀργότερα — ὅλες τὶς τοποθεσίες πλάϊ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Μαύρη θάλασσα (τὸν «Μέλανα πόντον», ὅπως γράφει ὁ Κριτόβουλος) πού, μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν Τούρκων ἦταν ὡς τότε στὴν ἐξουσία τοῦ δικοῦ μας αὐτοκράτορος, καὶ εἶχε πῆξει «τὴν σκηνὴν αὐτοῦ...», ὅπως διαβάζω τώρα στὸ Χρονικὸ τοῦ Σφραντζῆ, «ἐξ ἐναντίας τῆς πύλης τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ».

Τὰ νέα ἦταν φοβερὰ. Ὁ Δούκας ἤξερε ἤδη κάμποσες λεπτομέρειες σχετικὲς μὲ τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς πολιορκίας. Θὰ παραθέτω ἀπὸ ὄω καὶ κάτω τὰ ὅσα μάθαινε καὶ μοῦ ἔλεγε κάθε μέρα ὁ Δούκας, συνδυάζοντάς τα καὶ μὲ ὅσα διαβάζω τώρα στ' ἀντίγραφα τῶν ἀφηγήσεων τοῦ Σφραντζῆ, τοῦ Κριτόβουλου, καὶ αὐτοῦ τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη.

24

Ὁ βορηᾶς ἦταν ἰσχυρὸς τὶς πρώτες μέρες τῆς διαμονῆς μου στὴ Μυτιλήνη. Ἔτσι, δὲ μπορούσαμε νὰ ξεκινήσουμε. Ὁ Ἀντώνιος Ἰαλινᾶς ἔλεγε ὅτι ὁ καιρὸς θὰ γυρίσει καὶ ὅτι θὰ πνεύσει νότιος ἄνεμος. Ἡ πρόβλεψη τοῦ ἔμπειρου ναυτικοῦ ἐπαλήθευσε, ἀλλὰ ὁ Δούκας δὲ μᾶς ἄφησε νὰ φύγουμε. Μᾶς ἔλεγε ὅτι θάταν ἀδύνατο νὰ φθάσουμε στὴν Κωνσταντινούπολη. Κι' ἂν ἀκόμα καταφέρναμε νὰ πλησιάσουμε, δὲ θὰ μπορούσαμε — ἔτσι μᾶς ἔλεγε — νὰ μποῦμε στὸν Κεράτιο κόλπο. Δυὸ - τρεῖς μέρες πρὶν, μοῦ εἶχε ὁ ἴδιος διηγηθεῖ τὸ ἥρωικὸ κατόρθωμα τῶν караβιῶν πού κατάφεραν, σπάζοντας τὸν ἀποκλεισμό, νὰ μποῦν. Ἡ περιγραφή, πού μοῦ ἔκαμε, ἦταν ζωντανὴ καὶ ὠραία :

«Αἰ... νῆαι.., μία ἢ τοῦ βασιλέως φέρουσα φόρτον τὸν ἐκ Πελοποννήσου σῖτον, αἰ δὲ ἄλλαι τέσσαρες ἐκ Γενούης ρογευθεῖσαι